

УДК 316.614.5:159.922.7-053.6

НЕЛЮБА-КАСЬЯНОВА Т. М.

Харківський національний університет внутрішніх справ (м. Харків)

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ: СУЧАСНИЙ СТАН Й ОСОБЛИВОСТІ

Інститути соціалізації є невід'ємною й обов'язковою реалією існування підлітків. Традиційні інститути змінили свої умови існування і властивості, тому не можуть сповна виконувати і свої функції. У статті розглянуто особливості і специфіку впливу на підлітків сучасних сім'ї і школи, причини пошуків підлітками нових ціннісних орієнтирів.

Ключові слова: інститут соціалізації, підліток, референтна група, сім'я, соціальні норми, ціннісні орієнтири, школа.

Відповідно до концепції В. М'ясищева, психологічні відносини становлять систему індивідуальних вибіркових зв'язків особистості з різними аспектами дійсності, зумовлені всією історією розвитку людини, виражають її особистий досвід і внутрішньо визначають її дії, переживання, створюючи основну програму ситуаційної, тактичної і стратегічної поведінки людини щодо себе і суспільства у цілому [4]. Отже, становлення самої особистості залежить від економічного і культурного рівня розвитку спільноти, від конкретного історичного періоду її розвитку. У свою чергу, формування життєвих цінностей підлітка залежить від очікувань сім'ї, групи ровесників, суспільства. Тобто підліток знаходиться у постійній взаємодії з людьми і середовищем (якраз таку взаємодію у соціальній психології називають "орієнтацією"), унаслідок чого здійснює вибір соціально значущих для нього об'єктів, які й набувають статусу цінності. Метою цієї статті є саме вияв сучасних особливостей інститутів соціалізації підлітка: сім'ї і школи.

У ході соціалізації на кожній її стадії змінюється інститути соціалізації. Серед таких виділяють інститути *формальні* (офіційні заклади, як правило, державні, які займаються вихованням і навчанням: дошкільні і шкільні заклади, заклади вищої освіти тощо) і *неформальні* (соціальні групи, до яких входить особистість: сім'я, трудовий колектив, клас, об'єднання за певними інтересами і нахилами, національні і релігійні спільноти тощо). Звичайно, міра впливу, наслідки впливу цих інститутів на особистість різні, інколи полярні, що необхідно враховувати фахівцям у процесі безпосередньої соціалізації.

Традиційно "масштаб" соціальних норм підлітків вимірювався через призму трьох приблизно рівно значущих складників: сім'я, школа, референтна група, – з перевагою якоїсь із них на тому чи іншому часовому зрізі. Завдання цієї статті полягають у визначенні специфіки кожного з

названих інститутів соціалізації порівняно з іншим, їхнього місця у ціннісній ієрархії підлітка.

Сім'я як інститут соціалізації завжди був у полі наукових інтересів як науковців, так і практиків. Багато у чому ці дослідження прислужилися і нашим науковим пошукам. При цьому не будемо аналізувати конкретні праці, заслуги і надбання їх авторів (це не належить до наших завдань). Принагідно зауважимо, що у межах цієї проблеми науковці розглядають різні аспекти. Підлітковий вік є важливим періодом у становленні системи ціннісних орієнтацій людини. Помітний вплив на становлення структури ціннісних орієнтацій у підлітковому віці має сім'я як унікальне мікросоціальне середовище, здатне формувати неповторний процес соціалізації особистості. Проте варто зауважити, що соціалізація сьогоденних підлітків відбувається зовсім в інших умовах, ніж соціалізація їх батьків. Така особливість має як позитивні, так і негативні аспекти. Життєвий досвід батьків не завжди стає у нагоді дітям, бо самі батьки не завжди мають чітке уявлення про те, які якості і навички необхідно формувати у дитини в першу чергу через постійно і радикально змінювані соціально-економічні умови. Та й самі батьки, які виростили і сформувалися в умовах "радянських" (соціалістичних) цінностей, в інших зразках суспільної (здебільшого колективної) поведінки, зазнають значних змін в уявленнях про соціальні норми.

І все ж, ціннісні орієнтації підлітка, його моральні оцінки і дії передусім залежать від батьків. Якщо все позитивне у сім'ї пов'язано лише з так званими економічними чинниками (накопичення матеріальних цінностей, грошей тощо), то про майбутнє щасливе життя дитини можна говорити малою долею впевненості. Оскільки матеріальні потреби є величиною безмежною, невимірюваною, можливості їх задоволення не визначені, отже й дитина здебільшого не може

уявити і реально побачити “кінцевого результату” таких потреб. Ось чому акцентування у сім’ї на задоволенні лише матеріальних потреб часто призводить до трагедій.

Зовсім інше можна спостерігати, коли сім’я зацентрована на протилежних цінностях – взаємодопомога і взаємодопомога, доброта і відкрите спілкування, щирість й уважність. Такі сімейні цінності формують відповідні навички і звички, які у майбутньому допоможуть людині приймати адекватні рішення і виходити з найскладніших життєвих ситуацій. Бо для підлітка головним є впевненість у тому, що батьки цінують його за будь-яких обставин. Саме такі особливості сімейних цінностей допомагають підлітку долати нелегкий некерований перехідний період від підлітковості до юності.

Зв’язок між батьками і дітьми завжди мав конкретно-історичний вимір і значною мірою залежав від системи цінностей і соціальних норм тієї чи іншої спільноти. Не треба забувати, що саме у цей період закладаються основи індивідуального статусу людини, який безпосередньо пов’язаний зі статусом сім’ї (спостережено, зокрема, що навіть характер ціннісно-сміслових орієнтацій, пов’язаних із вибором професії, визначається соціальним і професійним статусом сім’ї). Проте під впливом найрізноманітніших обставин ціннісні орієнтації можуть змінюватися порівняно з попереднім статусом сім’ї, зберігаючи “найцінніші”, найвагоміші цінності. Отже, сім’я закладає і ціннісно-сміслові орієнтири індивіда.

У сучасній українській сім’ї помітною стає зміна впливу сім’ї на підлітка: на початку підліткового періоду батьки ще виступають як зразок, як мірило життєвих ситуацій, дій, поведінки, а наприкінці – їх роль швидше зводиться до ролі “арбітру”. Можливо, саме зміна ролі сім’ї у житті підлітка призводить і до сімейних конфліктів як у соціальному пізнанні, так і у розвитку самої сім’ї. Зрозуміло, що погляди підлітків, їх розуміння подій у суспільстві у ході розвитку змінюються і часто суперечать поглядам батьків. Саме у підлітковий період суперечності у поглядах батьків і дитини набагато ймовірніші. Найкращим засобом у зменшенні таких суперечностей чи у їх уникненні можуть бути: внутрішньосімейне відкрите спілкування, пошук спільних поглядів, точок дотику і протистоянь. Фактично йдеться про сімейні діалоги як один із найпотужніших шляхів прогресу стосунків між батьками і підлітками. На жаль, як показують наші дослідження, таким діалогом нехтують більшість сучасних сімей, тим самим утрачаючи шанси для поточно-

го і майбутнього успішного спілкування.

Деякі сімейні цінності є спільними для всіх членів сім’ї, а частина з них залишається суто індивідуальними. Ось чому і сприймання підлітками своїх сімей, розуміння їх ролі і значущості часто відрізняється від батьківського сприймання. Зазначена особливість також може бути загрозою для цілосноті сім’ї і специфіки формування соціальних норм через сім’ю. У ході розвитку підлітка його стосунки з батьками зазнають суттєвих змін. Однією з важливих причин цього є намагання підлітка досягнути більшої незалежності, навіть не зважаючи на реальну й об’єктивну неможливість такої незалежності. При цьому підлітки нехтують будь-якими батьківськими настановами, сімейними традиціями, а батьки з великими труднощами і небезпідставними сумнівами і тривогою розширюють межі самостійності дитини. Таке співіснування ускладнюється і різними (інколи абсолютно протилежними) поглядами на життя і розуміння свого статусу. Зокрема серед них науковці виділяють низку різноспрямованих особливостей:

- підлітки значну увагу звертають на свій зовнішній вигляд, а батьки на ледь помітні ознаки старіння;
- підлітки природно набувають нової сили, енергії, навіть не затрачаючи для цього ні найменших зусиль, а у батьків зменшується енергія порівняно з попередніми роками;
- підлітки з майбутнім пов’язують свої надії й оптимізм, а батьки усвідомлюють, що час, який вони вважали своїм майбутнім, став їх теперішнім;
- власний потенціал підліткам видається невичерпним, а батьки усвідомлюють свій потенціал як явище, що постійно і безупинно зменшується, втрачає силу.

Сучасні дослідження вказують на те, що у батьків превалює орієнтація на конформістські цінності і значною мірою вони менше уваги звертають на розвиток внутрішніх регуляторів поведінки дитини. Така особливість батьківського буття програмує у майбутньому неабияку залежність дітей від впливу на них конкретного середовища, що у сучасних нестабільних суспільно-політичних й економічних умовах підвищує ризики девіантної поведінки. Ці зовнішні чинники усугубляються неабиякою потребою підлітка в автономії і самовизначенні, що, у свою чергу, спричиняє або сімейні конфлікти або (що є досить рідкісним) зумовлює потребу вирішення спірних питань із батьками.

Значною мірою на підлітків впливає стиль батьківської поведінки. З трьох стилів батьків-

ської поведінки (демократичний, авторитарний, ліберальний) демократичний стиль найбільше сприяє нормальній і розумній поведінці підлітка. Така поведінка відзначається незалежними діями, самоконтролем і відповідальністю. Підлітки, виховані у дусі авторитарного стилю, часто відчують тривожність у присутності владних осіб або ж, навпроти, поводяться зверхньо чи обурюються з будь-яких причин (що переважно є виявом їх самозахисту). Звичайно, підлітки, виховані у стилі ліберальному (часто в умовах вседозволеності), схильні до ігнорування норм і правил через слабкий рівень самоконтролю і подекуди відчують власну неповноцінність.

Розвиток сім'ї і самі сім'ї відіграють важливу роль у зв'язку між поколіннями і визначають поведінку дитини ще до підліткового періоду. У цьому важливо, щоб батьки мали узгоджені вивірені позиції і дотримувалися заздалегідь визначених чітких меж між собою і дітьми. Така узгодженість повинна бути як у час заохочення дітей, так і у час їх покарання. Тісний зв'язок одного з батьків за рахунок іншого безумовно зашкоджує дитині: виключений із сімейних взаємовідносин один із батьків перестає бути авторитетом і виконувати функції соціалізації дитини. Тут варто зауважити, що подібні проблеми здебільшого з'являються й у неповних сім'ях, що особливо позначається у час виконання підлітком нових ролей, досягнення нової ідентичності.

Зрештою, період підлітковості відзначається як період трансформації у сімейних стосунках, зрідка – як період суперечностей чи повного розриву, а самі стосунки у системі батьки-діти відзначаються поєднанням протилежних процесів – стійкості і мінливості. У разі відступу від такої закономірності можуть порушуватися (і порушуються) функції сім'ї. Отже, структура ціннісних орієнтацій дітей одного віку може мати загальні тенденції, пов'язані з суспільним середовищем, а от варіативність індивідуальних структур (які пізніше і становитимуть ієрархію цінностей дорослої людини) залежить від сім'ї, формується у сім'ї.

Як показують наші дослідження, у сучасних українських соціально-економічних умовах здебільшого батьки змушені віддавати пріоритети фізичному (матеріальному) виживанню сім'ї – забезпечення того чи іншого рівня матеріального статку і матеріального статусу сім'ї (матеріальне забезпечення-65%, житлові умови, побут-68%, ставлення до оточуючих-29,5%). Таке, у свою чергу призводить до послаблення (а то і повного ігнорування) інтересу до інших потреб

сім'ї, у тому числі і до нагальних потреб підлітка, звуження кола його поточних і майбутніх можливостей, різновекторності його розвитку. Як наслідок, у такий спосіб батьки знижують ціннісний вимір сім'ї і змушують (часто не усвідомлюючи того) підлітка шукати відповідні компенсатори за межами сім'ї – в інших інститутах соціалізації.

Червоною ниткою у працях відомого грузинського педагога Шалви Амонашвілі проходить думка про те, що становлення дитини і її майбутнього життя значною мірою залежить від школи, точніше від того, якою мірою **олюднено** сам педагогічний процес із усіма його складниками (педагоги, батьки, методи, форми і засоби, підручники)[1].

Отже, одним із чинників, і разом з тим однією з основних умов розвитку підлітка є школа, оскільки саме у цей період основним видом діяльності є навчання. Як вважав Й. Лінгарт, спосіб і зміст навчання можуть змінити не тільки швидкість, але й спрямованість усього психічного розвитку[3]. Саме у груповому навчанні формуються загальноновизнані смисли і норми, які можуть стабілізуватися безпосередньо у взаємостосунках.

Формування ціннісних орієнтирів виявляє двояку сутність процесі навчання. По-перше, визначається індивідуальними особливостями, усвідомленням індивідуальних інтересів і цінностей; по-друге, визначається і соціальними чинниками (цінностями, значущими для інших, спілкуванням із іншими тощо). В основі такого формування лежить діалогічний стиль спілкування і передавання-прийняття знань як цінності. Проте часто можна спостерігати, що підлітки “без будь-яких причин” утрачають інтерес до школи і до самого навчання, що підтверджується і відповідними соціально-психологічними дослідженнями. Мало того, навчальна діяльність, будучи основним видом діяльності, не стає предметом їх емоційних переживань. У цьому як основну причину вбачаємо зміну соціально-економічних умов існування підлітка і його сім'ї і відповідно зміни у системі суспільних цінностей загалом. Зокрема можна говорити про те, що внаслідок таких змін у підлітків склалося спотворене уявлення про освіту як цінність: за короткий час люди без належної на те освіти, знань й умінь “досягнули” найвищих сходинок у суспільній ієрархії, а високоосвічені люди не можуть своєю добросовісною працею і власними знаннями забезпечити нормальні умови життя собі і родині. На жаль, такі приклади “суспільної несправедли-

вості” підлітки вперше пізнають на прикладі життя своїх батьків.

Іншою причиною втрати інтересу до школи є невиправдані очікування підлітка щодо взаємодії зі школою: проводячи значний час у школі, задовольняючи потреби спілкування з ровесниками, підліток очікує особливого ставлення до своєї особистості; такі очікування здебільшого не виправдовуються, відповідно, і школа не викликає особливих емоційних переживань у дитини, не фіксує у короткій і довготривалій перспективі позитивні емоції. Багато підлітків не вбачають у школі того чинника, який би сприяв їхнім позитивним емоціям; та й спілкування з учителями все менше стає стимулом для відвідування школи.

Ускладнюється ситуація і тим, що значна кількість конфліктів підлітків із батьками зумовлена саме шкільною освітою: для батьків все ще залишаються важливими хороша успішність, зразкова поведінка, відсутність скарг від учителів, психологічний комфорт дитини у школі тощо.

Сьогоднішня школа в основі своїй намагається подати дитині переконання і цінності у готовому вигляді, перетворюючи учня на пасивного отримувача таких цінностей. Фактично школа звела свою діяльність тільки до традиційного передавання знань. Проте постулатом залишається той факт, що самі знання і цінності повинні бути результатом затрачених зусиль (як фізичних, так й інтелектуальних) у ході навчання і сприяти розвитку особистості. Бо “комунікація не може бути простим обміном інформацією”, вона нагадує “взаємопроникнення картин світу” [5].

У школі латентним способом відбувається трансляція цінностей. Світогляд учнів значною мірою визначається тими ціннісними орієнтаціями, які стали надбанням їх внутрішнього світу і на формування яких, безсумнівно, вплинули цінності дорослих. Саме такі цінності сприяють розвитку уявлень про людську індивідуальність, усвідомлення себе особистістю, невіддільною від суспільства і природи. Відповідно, і навчально-пізнавальний процес повинен мати ціннісний заряд.

Окремий учитель і весь педагогічний колектив виступають керівниками процесу формування цінностей підлітка і тим визначальним чинником, який впливає на проектування соціокультурного простору навчального закладу. Якщо ціннісні орієнтири зумовлюють поведінку людини, то відповідне ставлення до учня є обов’язковою умовою розвитку і забезпечення го-

товності учня до самовизначення. У цьому вбачається і прогностичність діяльності школи – вона може моделювати майбутні людські стосунки (статусні, рольові тощо). Значною мірою це залежить від соціально-психологічних відношень у колективі, від прийнятих і превалюючих ньому цінностей. Сьогоднішня школа відзначається своєрідною поліфонією цінностей: у кожній школі своя система правил поведінки, свої педагогічні мірки, свої вимоги і т. ін. Проте спільним у розумінні педагогічної професійності має бути вміння педагогічного колективу, окремого вчителя забезпечити умови для особистісного зростання підлітка (такий постулат став основою поглядів у працях сучасних дослідників). Звичайно, реалізувати таку програму можна за обов’язкової умови, що особистість дитини є однією з основних професійних ціннісних орієнтирів учителя.

Отже, можемо зробити деякі загальні висновки щодо особливостей сучасної школи як інституту соціалізації підлітка.

1. Школа попередніх (радянських) часів у системі інших інститутів соціалізації підлітка посідала визначальне місце – була провідником не тільки у часи навчання дитини, а і в позаурочний час (діяльність піонерської і комсомольської організацій, гуртки, навіть літні канікули тощо).

2. Провідне місце серед інших інститутів школа посідала не тільки у силу наявних у неї можливостей (один із основних і вагомих джерел знань), а й у силу визнання її справжніх пріоритетів з боку інших інститутів (особливо сім’ї).

3. Центровість школи серед інститутів соціалізації була і результатом “директивного” нав’язування такої пріоритетності з боку державних структур (неабияка зацікавленість держави у “централізації” потрібної для неї соціалізації дітей – відповідно, у житті підлітка фактично всі його сторони життя були в полі зору школи).

4. Сучасна школа втратила такий статус і можливості в силу різних, залежних і незалежних від неї причин:

- кардинально змінилися соціально-політичні й особливо економічні умови існування українського суспільства, що, безсумнівно відобразилося на статусі школи в суспільстві загалом, а не тільки у житті підлітка;
- унаслідок інформаційно-технологічної революції (особливо стрімкого посилення комп’ютеризації) і, відповідно, появи значної кількості різноманітних джерел інформації і способів її отримання школа перестала бути визначальним джерелом інформації і навча-

льної інформації зокрема; фактично школа не була готовою до цієї революції і, на жаль, в основі своїй так і не зазнала глобальних змін у своїй діяльності у зв'язку з цим;

- функції школи перебрали на себе референтна група і новопосталі інститути соціалізації підлітка (інтернет, віртуальне спілкування);
- порівняно з попередніми етапами фактично відбулося звуження самого поняття освіта і, відповідно, реалізації освітніх завдань;
- як показують наші дослідження, функції соціалізації виконує не школа як структуроване системне явище, а окремий учитель як особистість з видільними й актуальними для учня рисами і властивостями, здатністю впливати тощо.

Усі ці та інші зміни стають на шляху саморозвитку особистості підлітка, його уміння орієнтуватися у духовних цінностях, на шляху формування власних поглядів на довкілля й уміння перетворювати довкілля відповідно до цих по-

глядів. Звичайно, ці та інші особливості сучасної школи змушують підлітка звертатися до інших інститутів соціалізації.

Особливо прискіпливого дослідника потребують такі сучасні інститути соціалізації підлітка, як референтна група (з її інноваційними властивостями і можливостями) й інтернет (сутність впливу і роль цього інституту у житті підлітка ще не стали предметом наукових праць).

Список використаних джерел

1. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш. Амонашвили. — Минск: Университетское, 1990. — 559 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. — СПб.: Питер, 2003. — 992 с.
3. Лингарт Й. Процесс и структура человеческого учения / Й. Лингарт. — М.: Прогресс, 1970. — 685 с.
4. Мясичев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясичев. — М.: МПСИ, 2005. — 158 с.
5. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. — М.: Феникс, 1989. — 544 с.

НЕЛЮБА-КАСЬЯНОВА Т. Н.

ИНСТИТУТЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ОСОБЕННОСТИ

Институты социализации являются неотъемлемой и обязательной реальностью существования подростка. Традиционные институты изменили свои условия существования и свойства, поэтому не могут полностью выполнять свои функции. В статье рассмотрены особенности и специфика влияния на подростков современных семьи и школы, причины поиска подростками новых ценностных ориентаций.

Ключевые слова: институт социализации, подросток, референтная группа, семья, социальные нормы, ценностные ориентации, школа.

NELIYBA-KASYANOVA T. N.

INSTITUTIONS OF SOCIALIZATION OF ADOLESCENTS: CURRENT STATUS AND FEATURES

Institution of socialisation is an integral and compulsory reality of teenagers' existence. Traditional institutions have changed their nature and conditions of work, so they are not able to fulfil their functions. The article concerns peculiarities of modern family and school's influence on teenagers, reasons of their striving for new value guiding lines.

Keywords: institution of socialisation, teenager, referent group, family, social norms, value guiding lines, school.

Стаття надійшла до редколегії 12. 09. 2013 року.